

חמץ ומצה כסמל לעבודת ה'

א. מצה - ענוה, חמץ - התנשאות

כפי שהבאנו במאמר הקודם, ייתכן שאחת הסיבות ה"מחשבתיות" לחומרת איסור חמץ ומצות מצה, נובעת מהחשיבות שלהם כדוגמא וסמל לעבודת ה'. במאמר זה נדון בארבעה היבטים [מצרניים ודומים] של עבודת ה', שהחמץ והמצה מהווים להם מורה דרך ומודל לחיקוי.

החמץ הגבוה, התפוח והמנופח רומז ומסמל גאווה, שהיא הרגשת חשיבות עצמית של האדם, המתהלך בתחושת עליונות מתוך שביעות רצון מעצמו. תכונות המצה השטוחה והצמוקה מסמלת את הענוה, אך כל המידות הטובות, שבעקבותיה אדם מבין שאין בו כלום. חג הפסח, ובעיקר ליל הסדר וההגדה של פסח, מושתתים על אדני ההודאה וההכרה בטובתו של הקב"ה בניסי יציאת מצרים וקריעת ים סוף, ועל ההודיה לו על ניסים אלו, ולשתי תכונות אלו נדרשת ענוה עילאית.¹

כך דרשו חז"ל על איסור הקטרת שאור: "לפי שהשאור מתנשא בערבה [=תופח לגובה בקערת הבצק] לפיכך הרי הוא בבל תקטירו ולכן נתרחקו [השאור והדבש] לרמוז כי 'תועבת ה' כל גבה לב' (משלי טז, ה)."²

וכך מובא בזוהר: "'לחם עוני' - מאי עוני? דא דוד מלכא, והאי לחם עוני אקרי מצה... ובחינת מלכות דלית ליה מדרגמיה כלום" [=שאיין לו דבר משלון].³ נמצא שהמצה הרומזת לדוד נקראת כך על שם הענוה. ואכן, מידת המלכות שהיא אחרונה במידות ומקבלת מכולם מציינת ענוה, שכך נאמר במצוות המלך: "לבלתי רום לבבו מאחיו" (דברים יז, כ). לכן המלכות קשורה לירח ולבית פרץ שהוא פרוץ כלבנה. גם דוד, שבא מבית פרץ, הוא מלך ש"מדרגמיה לית כלום". שנותיו

¹ בספרי עיוני פרשה בראשית עמ' 184 עמדתי על הקשר בין 'מודה על' [to thank] ובין 'מודה ב' [to admit] על פי פירושם של הרב הוטנר והרב קוק. עיין גם בעיוני מועדים ח"ג, הגדה של פסח עמ' 45 ואילך, ולהלן עמ' 190, 295.

² מדרש לקח טוב, מובא באוצר המדרשים ויקרא, עמ' יט.

³ ראשי התיבות של המילה 'מלך' - "מדרגמיה לית כלום". זוהר ח"א קנז, ע"א; זוהר ח"ב מג, ע"א. מובא כאן מספר באר משה לאדמו"ר מאוזרוב, שמות, עמ' רעט.

אינן שלו, אלא ניתנו לו במתנה מאדם הראשון.⁴ גם נשיו, החשובות והידועות, כביכול - אינן "שלו": "אביגיל אשת נבל הכרמלי" (שמואל ב' ב, ג); "בת שבע אשת אוריה החתי" (שם יא, ג); מיכל שניתנה לפלטי בן ליש שעליו נאמר "וילך אחריה אישה" (שם ג, טז).⁵ גם מספר תהלים עולה דמותו של דוד כעניו גדול, והוא נמשל כאן למצה.

גם בספר החינוך מבואר, שהשאור מסמל גאווה, וממילא מצה מסמלת ענוה. על האיסור "כי כל שאור וכל דבש לא תקטירו ממנו אשה לה" (ויקרא ב, יא) כתב בעל החינוך: "ועוד שמעתי טעם באיסור שאור ודבש, לפי שהשאור מגביה עצמו, וכן הדבש מעלה רתיחתו הרבה. ולכן נתרחקו, לרמוז כי 'תועבת ה' כל גבה לב' (משלי טז, ה)". גם אם דברי החינוך אינם מכוונים לאיסור החמץ בפסח, ברור שדבריו על השאור האסור בקרבנות, יפים גם להסבר על מהות החמץ הגבוה והגאה, וממילא על המצה הפחותה והפשוטה, המסמלת ענוה.

וכן מביא מהר"ל על הקטע "הא לחמא עניא" הנאמר בפתיחת ההגדה של פסח: "יש לשאול, למה נקרא המצה לחם עוני... דלכך נקראת עוני מפני שהיא נמוכה ואינו גבוה, שהחמץ כאשר נתחמץ הוא נעשה גבוה, ומצה היא נמוכה כמו העני הזה לכך הוא לחם עוני... ולמה קרא אותה בשם עוני, דאין ענין עניות במקום עשירות הגאולה? אמנם המצה נקרא לחם עוני הפך מצה עשירה, שכאשר יש בה שמן ודבש נקראת עשירה [ולא יוצאים בה ידי חובת מצה בפסח]. כי הדבר הזה מעשיר את הלחם, והעני אין לו אלא עצמו ואין לו ממון רק עצמו וגופו..." (גבורות ה', פרק כא). וברור שהעני רומז לענוה והעשיר רומז לגאות.

האדמו"ר מגור בעל שפת אמת דיבר וכתב כמה שנים על הענוה שבמצה ועל ההתנשאות שבחמץ: "הרב ז"ל בסידור" פירש, כי מצה כמו שהיא בלי התנשאות שהוא חמץ, ועל ידי שהיה להם גילוי שכינה היה נשאר מצה. וכן בזוהר הקדוש פנחס (ח"ג רנב, ע"א) כי ההפרש בין חמץ למצה הוא נקודה אחת שבין ה' לח', כי ה' הוא הנקודה בתוך הד', שיודע שאין לו כלום, רק נקודה פנימית שנתן לו השי"ת,⁷

⁴ "זוה ספר תולדות אדם" (בראשית ה, א), העביר לפניו [לפני אדה"ר] כל הדורות וראהו דוד, חקוקין לו ג' שעות. אמר לו כמה ימי שני חיי אמר לו אלף שנים. אמר לו יש מתנה ברקיע אמר לו הן. אמר לו שבעים שנה משנותי יהא לזה" (ילקוט שמעוני בראשית, רמז מא). וכן דרשו על הפסוק "חיים שאל ממך נתת לו" (תהלים כא, ה) - "דא מלכא דוד" (זוהר וישלח קסח, ע"א).

⁵ על כל אלה הארכתי בספרי עיוני מועדים סיכות, עמ' 159 [מלכות וענוה] ועמ' 154 [דוד וענוה].

⁶ סידור אדמו"ר הזקן, עמ' שא.

⁷ המספר ארבע מסמל את השטח של ארבע רוחות השמים, שהוא דבר נראה ומוחש במושגי

וע"י שממשיך הנקודה לעצמו ונעשה ח' הוא חמץ" (תרל"א, ד"ה מצה זו). ולשנה שאחריה כתב: "ופירוש מאכל מצה זו עצמו לידע שהיה יציאת מצרים בנפלאות חסדי ה' בלי זכות האדם לכן נקרא לחם עוני" (תרל"ב, ד"ה לחם עוני).⁸

ושוב בשנה הבאה כתב כעין זה: "לחם עוני - המפרשים נחלקו אם הוא סימן על הגלות והעינוי, או על החרות... ובפשט יש לומר, כי היה זה כדי להיות שפלים ונכנעים להשי"ת, כי בלא זה [הגלות המסומלת במצה] לא היינו יכולים להנצל מגיאות, כמו שמצינו כמה פעמים נפלאות השי"ת בדרך זה שיוכל האדם לקבל הטובה, שלא יבטלנה ע"י רגל גאווה" (תרל"ג, ד"ה לחם עוני).⁹ ועוד כתב: "מצה שנקראת לחם עוני הרומז על הכנעה ושפלות הגוף, והכנעה זו היא מתוך השפלות, אף על פי כן לא בזה ענות עני. אבל עיקר ההכנעה שבא מתוך השתוממות הדעת..." (תרס"ב, ד"ה ששת ימים). ובסגנון אחר: "לחם עוני בחינת דלית ליה מדגרמיה כלום, ועדיין לא נתברר הדעת, רק שיצאו בני" בנפלאות הבורא... ואין זה מצד האדם" (תרס"ג, ד"ה הא לחמא עניא). הרי שהמצה רומזת לשפלות וענוה, וממילא החמץ הוא סמל לגאווה.

לפי היסוד הזה מסביר האדמו"ר מאו"רוב את חומרת איסור חמץ: "ולפ"ז יתבאר לנו גם טעם איסור חמץ אפילו במשהוא (שו"ע או"ח תמו, א), בעוד שכל איסורי תורה בטלים בשישים; לפי שבגאווה אמרו (סוטה ה, ע"א) 'לא מיניה ולא מקצתיה', ומאחר שהחמץ רומז לגאווה נאסר אפילו במשהוא. ובפרט מאחר שגאווה כעבודה זרה,¹⁰ לפיכך אפילו משהוא אסור בה, כמו שכתוב (עבודה זרה מה, ע"ב): 'העוקר ע"ז צריך לשרש אחריה'" (באר משה שמות, עמ' שמב). הביטוי "לשרש אחריה" הנאמר כלפי עבודה זרה מקביל לבדיקת חמץ, ביטולו ושריפתו, שהרי שניהם - כמו הגאווה - אסורים אפילו במשהו.

העולם הזה. האות ה"א היא ד' ועוד נקודה פנימית רוחנית שאינה נראית, וזו רומזת למצה. כי כל הדברים הגשמיים בעוה"ז חיים מהנקודה הפנימית, מהניצוץ הא-להי החבוי בתוכם.
⁸ על יציאת מצרים שכולה היתה באתערותא דלעילא בלא שום זכות של בני" עמדתו בעיוני מועדים ח"ג, הגדה של פסח - עמ' 298,287,169,146. ועל זה אמרו שהקב"ה "פסח על הפתח" - גם על ה"פתחו לי פתח כחודו של מחט" הנדרש לכל תהליך תשובה. עיין לעיל עמ' 41.
⁹ בעיוני פרשה במדבר (עמ' 106) הבאתי, שחטא המרגלים היה שהם השיגו השגות נפלאות, ובארץ ישראל טעם העץ כטעם הפרי [וראיתם את הארץ... היש בה עץ?... זמורה ואשכול ענבים - אחד" (במדבר יג, יח-כג)], ובגלל שהתנשאו איבדו את כל מדרגותיהם, וטעם העץ השתנה מטעם הפרי. ראה גם לקמן עמ' 86.
¹⁰ ככתוב "ורם לבבך ושכחת את ה' א-להיך" (דברים ח, יד), ואמרו חז"ל: "כל אדם שיש בו גסות הרוח כאילו עובד עכו"ם" (סוטה ד, ע"ב).

רמב"ן מוסיף טעם להסבר הסמליות של הענוה במצה: "הזכיר במצה שתהיה לחם עוני, להגיד כי ציוה לזכור שיצאו בחיפזון [=ומצד זה המצה היא סמל לחרות], והיא עוני, זכר כי היו במצרים בלחם צר ומים לחץ [ומצד זה המצה היא סמל לעבדות]. והנה תרמוז לשני דברים [הרב שעוועל: כי המצה מאכל עניים, שאין להם שהות להמתין עד שיחמץ בעבור רעבונם, והוא זכר כי היו במצרים בלחם צר]" (רמב"ן דברים טו, ב).¹¹ ברור, שאזכור העבדות, המצור והמצוק, נועדו בין השאר כדי להזכיר לבני ישראל מאין באו, לבלתי רום לבבם.

ב. מצה - עצמיות, עצמאות וחרות, חמץ - שעבוד

בהמשך לרעיון שהמצה היא לחם עוני המציין ענוה, כי אין בה אלא קמח ומים ולכן אינה תופחת, מסביר מהר"ל מדוע לחם העוני הזה שייך דווקא לחרות: "ואולי יקשה לך, מה ענין העניות אל החרות, והלא שני הפכים הם החרות והעניות! דבר זה אין קשיא, כי העניות בעצמו הוראה על הגאולה, שאין הגאולה רק שיוצא ואין לו שום צירוף אל זולתו [=גאולה פירושה שהאדם חופשי, עצמאי, ואינו כפוף לאחר], לא כמו העבד שאינו עומד בעצמו ויש לו צירוף אל זולתו הוא האדון. לכך הדבר שיש בו עשירות אינו עומד בעצמו, רק יש לו צירוף אל קניינו, ואין בזה גאולה. אבל הדבר שיש בו גאולה ואין לו קניין רק עומד בפני עצמו שייך בו גאולה" (גבורות ה', פרק נא).

מהר"ל מיישם את דבריו לענין מצה וחמץ: "לפיכך ציוה לאכול לחם עוני שהוא המצה בליל היציאה, בעבור שאין במצה רק עצם הלחם [=קמח ומים] ולא יצטרף בו דבר מן השאור, והוא כמו עני, כדי שלא יהיה נמצא כלל שום צרוף בלילה שבו הגאולה. ואז יקנו הגאולה שהוא סילוק הצירוף [=עצמאות]. אבל מצה עשירה אינו יוצא בה. כי לזאת מצה יש צירוף והוא המשקה שנתן בה, ואין כאן גאולה. ומזה תבין מה שהיה גאולתם בחודש הראשון דוקא, כי אין גאולה רק כאשר נבדל מזולתו והוא עומד בעצמו [בפני עצמו, בחרות, בעצמיות ובעצמאות] ומזה תבוא הגאולה. והחודש הראשון אין בו התחברות זמן רק שהוא ראשון, כי החודש השני יש כאן חיבור [לראשון] ואין זה ראוי לגאולה" (מהר"ל שם).

¹¹ המצה היא לחם עניים ועבדים, לא רק משום שהם רעבים וממהרים לאכול כמו שכתב הרב שעוועל, אלא גם משום שהאדונים מעדיפים שהפסקת האוכל של העבדים תהיה קצרה, ולא יצטרכו לחכות זמן רב עד שיתפח הבצק.

גם האדמו"ר מגור בעל שפת אמת עומד על היסוד שהמצה מסמלת פשטות בלי תוספת, והשארות במצב ראשוני-בראשיתית: "כל זמן שיש לאדם שעבוד ודביקות בהטבע אינו יכול לאכול מצה שהיא פשוטה כמו שהיא, בלי שינוי מכמו שנברא בכח השי"ת. ובפסח זמן חרותנו, ופירושו שהחרות גם בתוך הטבע שנקרא 'זמן', כי זמן הוא הטבע, והחרות למעלה מן הזמן והטבע" (שנת תרל"א, ד"ה אכילת מצה רשות). ובתוספת דברים: "ענין מצה ומרור מצה הוא כשלא נשתנה העיסה, כי ע"י החימוץ משתנה. והרמז, כי בני"א לא נשתנו בגלות, כמו שכתוב (ויקרא רבה לב, יב) שלא שינו את לשונם ואת שמותם. בני"א ירדו ובני"א יצאו.¹² וזה החסד שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ" (שנת תרנ"ח, ד"ה ענין מצה ומרור). וכן כתב: "מצה על ישועות ישראל שלא הספיק בצקם להחמיץ שלא נשתנו נפשותיהם בהיותם בין הרשעים" (שנת תרס"א, ד"ה פסח מצה ומרור).

במקום אחר קושר השפת אמת את הרעיון הזה לחטא אדם הראשון. "בענין מצה מיכלא דאסוותא [מאכל הרפואה] כדאיתא בזוהר הקדוש (ח"ב קפג, ע"ב), דהנה ע"י חטא אדה"ר מאכילת עץ הדעת, נתערב טוב ורע בכל הדברים וגם בנפש האדם.¹³ ובע"כ צריך האדם לתקן בחלק שנדבק בו מתערובת הזה, כמו שכתוב בספר 'שער הקדושה' להרב רבינו חיים ויטאל (ח"א שער א, ד"ה ויזע) וזה שאור שבעיסה... והן כל השנה אוכלין חמץ ומצה שצריכין לאכול גם חמץ לברר התערובת, והבינה שצריכין לעולם לאכול חמץ לברר התערובת,¹⁴ אבל לפי שעה

¹² כעין הנאמר ביוסף הצדיק "ויוסף היה במצרים" (שמות א, ה) - "להודיע צדקתו של יוסף, הוא יוסף הרועה את צאן אביו, הוא יוסף שהיה במצרים ונעשה מלך ועומד בצדקו" (רש"י שם, המקור: ספרי האזינו, שלד). וכך נאמר על אישים רבים בתנ"ך, כגון על אברהם: "'אברהם הוא אברהם - הוא בצדקו מתחילתו ועד סופו" (מגילה יא, ע"א), וכך מובא שם על אהרן ומשה ועל צדיקים נוספים. ולהבדיל "הוא ברשעו מתחילתו ועד סופו" (שם) על אחשוורוש, דתן ואבירם ורשעים נוספים.

¹³ בדרך כלל מסבירים 'עץ הדעת טוב ורע', שמי שאוכל מהעץ יודע להבדיל בין טוב לרע. על זה מקשה הרמב"ם: "יראה מפשוטו של כתוב כי הכוונה בראשונה באדם שיהיה כשאר בעלי חיים אין שכל לו ולא מחשבה ולא יבדיל בין הטוב ובין הרע, וכאשר המרה [=חטא], הביא לו מריו זה השלמות הגדול [ידיעת טוב ורע]" (מורה נבוכים א, ב). ועיין שם בתירוץ. נראה שגם לכן מסביר בעל נפש החיים 'עץ הדעת טוב ורע' מלשון חיבור, כמו: "והאדם ידע את חוה אשתו" (בראשית ד, א) - "כי קודם החטא - היה האדם ישר לגמרי כלול רק מכוחות הקדושה... וכוחות הרע היו עומדים לצד וענין בפני עצמם חוץ ממנו... ובחטאו שנמשך אחר פיתוי הס"א, אז נתערבו הכוחות הרע בתוכו ממש וכן בהעולמות. וזה 'עץ הדעת טוב ורע' שנתחברו ונתערבו בתוכו ובהעולמות הטוב והרע. כי 'דעת' פירושו התחברות כידוע" (נפש החיים א, ו).

¹⁴ הוא מצטט כאן ממדרש בראשית "השיאני ואוכל - ואכלתי אין כתיב כאן אלא 'ואוכל' - אכלתי ואוכל (בראשית רבה יט, יב).

[=בהזדמנות חד-פעמית] עשה לנו הקב"ה נס במצרים שלא הספיק הבצק להחמיץ, וביטל זה התערובת והאכילנו המצה, שהיא פשוט בלי השתנות.¹⁵ והחמץ נשתנה... וזה 'בערב תאכלו מצות', אע"פ שלילה הוא זמן שיש בו תערובות, שעל זה נקרא ערב [מלשון תערובת], מ"מ תאכלו מצות [ובזה תשארו בדרגת אדה"ר לפני החטא, ללא השינוי שגרם החטא]" (שנת תר"ס, ד"ה בענין מצה).

עד כה עסקנו בפן אחד של ההבדל בין חמץ למצה, דהיינו בהרכב החומרים מהם הם עשויים; במצה רק קמח ומים ועל כן היא פשוטה ונמוכה, ואילו בחמץ יש תוספת חומרים ועל כן הוא תופח ועולה. נפנה עתה להבדל נוסף בין השניים, והוא במרכיב הזמן.

ג. מצה - זריזות וחיפזון, חמץ - עצלות

המצה נעשית בזריזות וחיפזון כדי שהעיסה לא תחמיץ. כך היה ביצ"מ, ובכך מנמקת התורה את אכילת המצה: "לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עוני, כי בחיפזון יצאת מארץ מצרים" (דברים טז, ג). גם את אכילת הפסח [עם המצה והמרור] בליל היציאה ממצרים, נצטוו לאכול בצורה חפוזה: "וככה תאכלו אותו, מתניכם חגורים נעליכם ברגליכם ומקלכם בידכם, ואכלתם אותו בחיפזון, פסח הוא לה" (שמות יב, יא). רש"י פירש: "חיפזון - לשון בהלה ומהירות, כמו 'ויהי דוד נחפז ללכת [=לברוח משאול]' (שמואל א' כג, כו)" (רש"י שם).¹⁶

בעל ספר החינוך כתב בטעם איסור הקרבת שאור [=חמץ]: "כי ענייני הקרבן כולם לעורר מחשבת המקריב, ולפי המעשה ההוא יקרו דמיונות בנפשו הכל כאשר נתבאר כבר"¹⁷ ועל כן בהרחיק החמץ שהוא נעשה בשהיה גדולה, מקרבנו יקח דמיון לקנות מידת הזריזות והקלות והמהירות במעשה ה' ב"ה. וכמו שאמרו חז"ל "הוי קל כנשר ורץ כצבי וגבור כארי לעשות' וכו' (אבות ה, ב)..." (מצודה קיז).¹⁸

¹⁵ ובעצם המצה מסמלת את חזרת האדם למצב שלפני החטא לפני שהשתנה בגזירת המות ובהריון לאשה ובשאר העונשים.

¹⁶ במאמר הקודם דיברנו על החיפזון מצד הנהגת ה' את בני ישראל, וכאן נדבר על החיפזון מצד עבודת האדם. בספרי עיוני מועדים ח"ג, הגדה של פסח, עמ' 293, הבאתי שלוש שיטות בענין החיפזון [של מי היה החיפזון - של ה', של בני' או של המצרים]. וראה גם לעיל עמ' 43.

¹⁷ כוונתו למשפט שחזור פעמים רבות בספרו (כגון מצוה טז): "אחרי הפעולות נמשכים הלבבות".

¹⁸ להלן מסביר בעל החינוך מדוע איסור שאור מופיע דווקא בקרבן יחיד ולא בקרבן ציבור וכן בשתי הלחם של עצרת.

על חשיבות הזריזות בעבודת ה' אנו לומדים כבר מדבריו המפורסמים של רבי פינחס בן יאיר: "תורה מביאה לידי זהירות. זהירות מביאה לידי זריזות..." (עבודה זרה, כ, ע"ב) שעליהם ביסס רמח"ל את ספרו הנודע מסילת ישרים. שם בפרק על הזריזות כתב: "כי טבע האדם כבד מאוד... כי עפרורית החומריות גס. על כן לא יחפוץ האדם בטורח ובמלאכה. ומי שרוצה לזכות לעבודת הבורא יתברך, צריך שיתגבר נגד טבעו עצמו ויתגבר ויזדרז" (מסילת ישרים, פ"ו).¹⁹

פסוקים רבים בספר משלי מדברים בגנות העצלות, כגון: "על שדה איש עצל עברתי והנה עלה כולו קמשונים" (כו, ל), וגם חז"ל הזדקקו לגנות את העצלות ולשבח את הזריזות במאמרים רבים, כמו: "זריזין מקדימין למצוות" (פסחים ד, ע"א), וכן שנינו בפרקי אבות בשבח הזריזות: "הוי רץ למצוה קלה" (ד, ב).

המצה אשר חייבת להיאפות במהירות ורומזת לזריזות, מעידה וגם מביאה לתהליך נפשי של עובד ה': "ותראה, שהאדם אשר תלהט נפשו בעבודת ה' בוודאי שלא יתעצל בעשיית מצוותיו, אלא תהיה תנועתו כתנועת האש המהירה... ואמנם התבונן עוד שכמו שהזריזות היא תולדת ההתלהטות הפנימית כן מן הזריזות יוולד ההתלהטות..." (מסילת ישרים, פרק ו). החמץ מסמל את ההפקר; את הכבדות, הקושי וכמעט חוסר הרצון בעבודת ה'. כך דרשו על הפסוק "ולא אותי קראת יעקב כי יגעת בי ישראל" (ישעיהו מג, כב): מי שאצלו עבודת ה' באה ביגיעה - אינו באמת עובד ה', כי עבודת ה' אמיתית היא קלה, נעימה, וכזו שעושים אותה בזריזות ובחשק.

ד. מצה - עולם הבא, חמץ - עולם הזה

במאמר הקודם (לעיל עמ' 39) הבאנו את דברי מהר"ל שענין החיפזון ובמיוחד חפזון השכינה, בא כדי להראות שיציאת מצרים היתה עניין רוחני שאינו תופס "זמן" כמו דברים גשמיים: "כי הוא ית"ש אינו גשם אשר פעולתו בזמן" (נתיבות עולם, נתיב העבודה, סוף פרק י); "וכל ענין הגאולה כך היה, כי לא הספיק בצק אבותינו להחמיץ, שמזה תראה שכל הגאולה מבלי המשך זמן, ולפי שישראל יצאו במדרגה קדושה א-להית שאין שייך בה זמן" (גבורות ה', פרק לה).

¹⁹ עיין שם בדבריו על הזריזות בטרם עשיית המצוה למהר לעשותה, ועל הזריזות בשעת עשיית המצוה לסיימה בעצמו.

מהר"ל מחזק את היסוד הזה מעבודת הכהן הגדול ביום הכיפורים: "דמיון זה, כה"ג משמש בכל השנה בגדי זהב, וביורה"כ בבגדי לבן²⁰ לפני ולפנים. וזה בשביל שהוא קונה מדרגה עליונה, שהרי נכנס לפני ולפנים, יש לו לסלק ממדרגות העוה"ז, שמדרגתו אינה פשוט. ויש לו לשמש בבגדי לבן לפי מעלת המדרגה שנכנס לשם. כי בגדי לבן הם פשוטים". והוא מסיים: "ולכן צויה בלילה זה לאכול מצה שהוא לחם עוני פשוט מכל. כי בלילה הזה נגאלו במדרגה עליונה, וכל מדרגה עליונה יש בה פשיטות" (מהר"ל שם).

פן נוסף בהבדל שבין החמץ הגשמי לבין המצה הרוחנית נמצא בדברי הנצי"ב, המאיר את ההבדל מהשוני שבין פועל ה' לבין פועל בני אדם. וכך כתב: "שלא יאכל חמץ - דמצה אין בה יתרון ע"י תחבולות יד אדם להעלות העיסה יותר מהקמח והמים שנבראים ממנו ית"ש. משא"כ חמץ שולט בו תחבולות האדם להעלות העיסה ע"י השאור. משום הכי הוא [האיסור לאכול חמץ] אות שקיום ישראל הוא רק ברוח ה' - ואפילו בעת שהיינו בארץ ישראל ומנהיגים מלוכה ומלחמת תנופה כדרך תחבולות האדם, כל התחבולות לא היו אלא כדי שיהא נראה כמעשה טבע, לפי שאין הדור ראוי לנס נגלה.²¹ אבל העיקר היה תלוי אם ה' היה יוצא בצבאותינו בהשגחה פרטית" (העמק דבר שמות יג, ג).²²

ייתכן שזהו גם פירוש שני בדברי השפת אמת שהובאו לעיל (עמ' 51) "אכילת מצה רשות - שכל זמן שיש לאדם שעבוד ודביקות בטבע אינו יכול לאכול מצה שהיא פשוטה כמו שהיא בלי שינוי מכמו שנברא בכח השם יתברך" (שנת תרל"א). שמא יש להוסיף, שזהו גם יסוד קדושת שערן של הנזיר.²³ השער הוא החלק

²⁰ הצבע הלבן הוא צבע הטהרה. כך במשנה: "לשון של זהורית [=צבע אדום] היה קשור על פתחו של היכל. כשהגיע שעיר למדבר היה הלשון מלבין שנאמר (ישעיהו א, יח) 'אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו'" (יומא ו, ח).

²¹ השווה לדברי רמח"ל בענין בטחון והשתדלות: "והוא שישליך יהבו על ה' לגמרי, כאשר ידע כי ודאי אי אפשר שיחסר לאדם מה שנקצב לו, וכמו שאמרו ז"ל במאמריהם (ביצה טז, ע"א): 'כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה' וגו', וכן אמרו (יומא לח, ע"ב): 'אין אדם נוגע במוכן לחבירו אפילו כמלא נימא', וכבר היה אדם יכול להיות יושב ובטל, והגזירה היתה מתקימת, אם לא שקדם הקנס לכל בני אדם: 'בזעת אפך תאכל לחם' (בראשית ג, יט) אשר על כן חייב אדם להשתדל איזה השתדלות לצורך פרנסתו" (מסילת ישרים, פרק כא). ועיין הסבר מפורט לענין זה במכתב מאליהו לרב דסלר, ח"א עמ' 187 - 'בטחון והשתדלות'.

²² וכך כתב בטעם "כי כל שאור... לא תקטירו": "באשר שאור הוא אמצעי הנעשה בידי אדם להוסיף על הבריאה מהבורא ע"י תחבולות בני אדם. משום הכי הזהירו הכתוב בבית המקדש, ללמדנו דכל המתקרב יותר לה', ראוי למעט יותר בתחבולות אנוש" (העמק דבר ויקרא ב, יא).

²³ קדושת הנזיר מתבטאת בעיקר כלפי שערן, למרות שיש לו גם איסור טומאה למתים ואיסור

היחידי בגופו של האדם²⁴ שאדם יכול מבחינה ביולוגית וגם רשאי מבחינה הלכתית לעצב אותו כרצונו.²⁵ נזיר מוותר על כך, ונותן לקב"ה לעשות את שלו, ולהנהיג את הבריאה בלי התערבות האדם.²⁶ יש מנהיג לבירה!

שבעים פנים לתורה. בפרק זה ראינו פנים אחדות להבדל בין המצה לחמץ במישור הזריזות והחיפזון, שגלש להיבטים שונים של גשמיות ורוחניות - עוה"ז ועוה"ב. בפרק הבא נדון בשני מישורים אחרים המשיקים למה שנכתב לעיל, ואולי במידה מסוימת דומים לנאמר בפרק זה.

ה. מצה - יצר הטוב, חמץ - יצר הרע

לקראת הסיום נפתח בגמרא מפורסמת המשווה את החמץ והשאור ליצר הרע: "ר' אלכסנדר בתר דצלי אמר הכי: רבון העולמים, גלוי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך. ומי מעכב? שאור שבעיסה ושעבוד מלכויות" (ברכות יז, ע"א) ופירש רש"י: "שאור שבעיסה יצר הרע שבלבבנו המחמיצנו" (רש"י שם). וכן כתבו בזוהר: "דנא אוקימנא בין חמץ ומצה דא יצר רע ויצר טוב" (ח"ב מ, ע"ב). ועוד שם: "כד נפקו ישראל ממצרים, נפקו מרשו דילהון מההוא רשו דאקרי חמץ נהמא בישא, ועל דא אקרי ע"ז. ודא איהו רזא דיצר הרע פולחנא נוכראה דאקרי שאור, ודאי איהו יצה"ר. דהכי איהו יצה"ר בבר נש כחמיר בעיסה עאל במעוהי דבר נש זעיר זעיר, ולבתר אסגי ביה עד דכל גופא אתערב בהדיה ודאי איהו ע"ז"²⁷ (ח"ב, קפד, ע"א).²⁸ הזוהר מרחיב את היצר הרע לכדי עבודה זרה, כי הוא נכנס למעיו של אדם כשאור שבעיסה, ולאט לאט מתערב בכל הגוף ונהפך לעבודה זרה ממש!

שתיית יין: "נזר א-להיו על ראשו" (במדבר ו, ז); "קדוש יהיה גדל פרע שער ראשו" (שם שם, ה).²⁴ למעט הציפורניים, אך הן אינן גדולות ומרשימות כשער.
²⁵ נכון שיש הגבלות הלכתיות בעיצוב שערו של היהודי - כמו האיסורים "לא תקיפו פאת ראשכם ולא תשחית פאת זקנך", וגם מדרבנן נאסר להסתפר "קומי" ועוד, אבל שלא כשאור חלקי הגוף - את השער ראשי אדם [ולפני שבת וחגים אפילו מצוה] לחתוך, לשפר ולעצב.
²⁶ בעיוני הפטרה עמ' 358 הראיתי כיצד מנוח ואשתו מנסים כל העת "לעשות", אבל המלאך אומר להם מה "לא לעשות", ובסיכום: "ואם תעשה עולה - לה' תעלנה" (שופטים יג, טז).
²⁷ תרגום (ע"פ פירוש הסולם): בוא וראה, כשיצאו ישראל ממצרים, יצאו מרשות הסטרא אחרא, מהרשות ההיא שנקראת חמץ, לחם רע. על כן נקראת עבודה זרה כך, בשם חמץ. וזה הוא סוד יצר הרע, שהוא עבודה זרה, שנקרא גם כן שאור. וזה הוא יצר הרע, שכך הוא יצר הרע באדם כמו שאור בעיסה. נכנס לאט לאט במעיו של האדם ואח"כ מתרבה בו, עד שכל הגוף מעורב בו. וזהו עבודה זרה.
²⁸ הציטוטים מספר הזוהר מובאים כאן מספר באר משה לאדמו"ר מאזורוב, שמות פרשת בא, עמ' שמב.

ועל כן מסיק הזוהר: "מאן דנטיר לון מחמץ ושאור - גופיה נטיר מיצר הרע לתתא ונשמתא לעילא. ואתאמר ביה 'לא יגורך רע' (תהלים ה, ח), בגין דהא אתעביד גופיה קודש ונשמתיה קודש" (ח"ג, רפב ע"ב). ולפי זה אמר האר"י: "הנזוהר מחמץ בפסח אין חטא בא על ידו כל השנה"²⁹. ועל כן בתפילת 'יהי רצון' שאומרים אחרי שריפת חמץ, מזכירים: "כשם שביערנו החמץ מבתינו ושרפנוהו, כך תזכנו לבער יצר הרע מקרבנו תמיד כל ימי חיינו, ותזכנו לדבוק בך ובתורתך ובאהבתך, ולדבוק ביצר הטוב תמיד".

לפי זה, מתאר השפת אמת את היחסים בין חמץ ומצה כמלחמה של ממש:³⁰ "מצה לשון 'מסה ומריבה' (שמות יז, ז) כדאיתא בזוהר הקדוש (ח"ג רכא, ע"ב), ובימי הפסח נגמר ענין יצ"מ בסיוע מצוות המצה שכל הימים ימי מלחמה הם" (שנת תרל"ח, ד"ה ששת ימים). ובמקום אחר כתב: "מצה מיכלא דאסוותא [מאכל של רפואה]. ומכל מקום נקראת לחם עוני שהוא הרפואה שבאה ע"י יסורי הגלות ומלחמה עם הסטרא אחרא, בחינת 'נגוף ורפוא' (ישעיהו יט, כב) נגוף למצרים ורפוא לישראל.³¹ וכן פירש בזוהר הקדוש מצה מלשון מסה ומריבה... (שנת תרנ"ד, ד"ה כתיב ששת ימים).

במצרים נאבק היצר הטוב כדי למנוע נפילה לשער ה'נ' של הטומאה - שיאו של היצה"ר. כך כתב בעל שפת אמת: "מצה זו שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ, פירוש: כמו שכתבו חז"ל (זוהר חדש יתרו לא, ע"א) שהיו ח"ו נטבעים במ"ט שערי טומאה. שחמץ רומז ליצר הרע שאור שבעיסה ועד שלא [=לפני ש] החמיצה עיסתם של ישראל [שאז היו ח"ו אבודים כי החמיצו את השעה] נגלה עליהם אור הקדושה.³² וכמו כן בוודאי מתקיים בכל שנה ושנה. ולרמוז זה איתא (פסחים קט, ע"א) 'חוטפין מצה בלילי פסחים', כמו שנאמר (דברים טז, ג) 'כי בחיפזון יצאת', שצריכין למחר ולהחזיק עצמנו במצוות הנהוגין בליל פסח שמתעורר החסד הזה בכל שנה, כמו שנאמר (שמות יב, מב) 'ליל שימורים הוא'" (שנת תרל"ט, ד"ה מצה זו). דהיינו, בכל שנה הקב"ה מבקש שנחפו ולא נחמיץ את השעה, והוא ברחמיו לא יתן לנו ליפול מקדושתנו.

²⁹ מובא שם. וכן בבאר היטב או"ח, תמוז סק"א.

³⁰ כנראה בין היצר הטוב ליצר הרע, או בין כוחות הקדושה לכוחות הטומאה.

³¹ "ותנא דבי חזקיה כתיב 'ונגף ה' את מצרים נגוף ורפוא' (ישעיהו יט, כו) - נגוף למצרים ורפוא לישראל" (זוהר ח"ב לו, ע"א) [ולא כמו שאפשר להבין מפשט הפסוק - נגוף ורפוא למצרים].

³² על החיפזון כדי לא ליפול לשער ה'נ' של הטומאה כתבתי במאמר 'החיפזון ביציאת מצרים', בספרי עיוני מועדים הגדה של פסח, עמ' 298 ואילך.

בעל "שם משמואל" קושר את הצמדים 'מצה וחמץ' - 'יצה"ט ויצה"ר', לחטא אדם הראשון: "אכילת מצה לילה ראשון חובה, מכאן ואילך רשות (פסחים צא, ע"ב). ונראה דהנה באכילת אדם הראשון מעץ הדעת טוב ורע נשתאב יצה"ר בגופו... שמקודם היה יצה"ר חוץ לגופו עומד ומפתה, כמו שאמרו ז"ל (פרקי דר"א פי"ג) הס"מ רכב על הנחש. אבל ע"י אכילת עץ הדעת טוב ורע, נשתאב בגופו ממש,³³ וכמו שאמרו חז"ל (שבת קה, ע"ב) 'איזהו אל זר שיושב בגופו של אדם? הוי אומר זה יצה"ר', ואמרו ז"ל (ברכות סא, ע"א) 'יצה"ר דומה לזבוב ויושב בין שני מפתחי הלב".

האדמו"ר ממשיך להסביר לפ"ז את מאמר חז"ל (אבות ד, ב) "עבירה גוררת עבירה": "כי ע"י העבירה נשתאב יצה"ר עוד יותר בעומק הלב. ותחת אשר מעיקרא יושב בין שני מפתחי הלב... ע"י העבירות יורד בתוך הלב ומושך בכח יותר לעבירות לאט לאט עד שבא ח"ו לנקודה הפנימית שבלב שהוא לעומת שער הנו, שהבא לשם אי אפשר לו להשתנות עוד. וכן להפך, ע"י מצוות ומעשים טובים, וביותר ע"י לימוד התורה, מרחיקין אותו מבין מפתחי הלב וכוחו הולך ומתמעט, ונקל לבוא לידי מצוות. כי כשהיצה"ר נופל היצה"ט קם ויורד לתוך עומק הלב עד דאתכפיא ואתהפכא יצה"ר לגמרי".

ומכאן בא האדמו"ר לדבר על חמץ ומצה: "ישראל במצרים הגיעו למ"ט שערי טומאה, והיה היצה"ר בהם בפנימיות הלב עד קרוב לנקודה הפנימית [שממנה אין חזור]. ולזה באה מצוות מצה בלילה הראשון, לקדשו מתוך פנימיות הלב. וכמו שאמר הזוה"ק שמצה מלשון ריב ומצה שעושה מריבה עם הסט"א. עד שמגרשהו מפנימיות האדם... ועל כן נאסר חמץ, כי חמץ הוא היצה"ר ובאכילת חמץ חוזר ונשתאב בעומק לתוך גופו של אדם. וכיון דאכלו האי אסוותא איהו מצה [המצה לחם הרפואה והאמונה] אמר הקב"ה מכאן ואילך וכו' (זוהר ח"ב קפג, ע"ב). וע"כ בשאר ימי הפסח אין צורך [=חיוב] עוד לאכילת מצה, כי נגרש כנ"ל, אלא שצריך שמירה שלא יחזור היצה"ר למקומו הראשון, ודי באיסור חמץ" (שם משמואל ויקרא, שבת חוהמ"פ תרע"ב, עמ' ק).

וכך ראינו שהמושגים הלכתיים "חמץ" ו"מצה", הופכים למורי-דרך מוסריים, להורות לנו בימי הפסח המרוממים את הדרך בעבודת ה' לכל השנה כולה.

³³ וכן כתב רבי חיים מוולוז'ין, שדבריו הובאו לעיל הערה 13.

